

המיעוט הפלסטיני בישראל: האתגר של המדינה היהודית והשלכותיו

אסעד גאנם

הקדמה

מאז ראשית המאה העשרים הקדישה הפוליטיקה המקומית, האזורית והבין-לאומית תשומת לב מרובה לדיון אינטנסיבי וממושך - דיון שמטרתו לספק תשובה הולמת לאתגר שמעמיד פסיפס הקבוצות הנרחב, המצטרף לכדי תמונה אחת באמצעות כמה יסודות, שהחשובים שבהם הם היסוד האתני, היסוד הרתי והיסוד הלאומי. יש פתרון למאבקים בין-קבוצתיים. הפתרונות טמונים בהיענות סבירה והולמת לדרישותיהן ולצורכיהן של הקבוצות השונות שמשני צדי המתרס, ואפשר לערוב ליישומם באמצעות טכניקות מוגדרות, שתכליתן שימור היציבות והסדר הציבורי בחברות שקבוצות אתניות ולאומיות שונות מפלגות אותן פילוג עמוק.

הקווים המנחים ליישוב בעיות בין-קבוצתיות ולפתרוןן הם תוצר של שילוב בין הדרישות והצרכים של קבוצת המיעוט לבין תגובת הרוב והמדינה לאותם דרישות וצרכים. בספרות התאורטית הדנה בפתרון עימותים במדינות פלורליסטיות המפולגות מאוד על רקע אתני, רתי או לאומי אפשר לזהות, בקווים כלליים, הבחנה בין שתי רמות של עקרונות המניבים פתרונות צודקים ודמוקרטיים למעמד קבוצות המיעוט (Gurr, 1993; Gurr & Harff, 1994; Kymlicka, 1995):

1. רמת היחיד: ברמה זו נכללות זכויות ליברליות שהן זכויותיהם הבסיסיות של חברי הקבוצות - זכויות שלהן זכאי אדם לא מתוקף חברותו בקבוצה מסוימת אלא מתוקף מעמדו כאזרח במדינה. עם זכויות אלה נמנות זכויות פוליטיות, חברתיות, כלכליות ותרבותיות שלהן זכאי כל אדם שהוא אזרח מדינתו. היישום הטהור של שיטה המבוססת רק על זכויות אלה הוא התפתחותה של דמוקרטיית-רוב ליברלית, שבה אין מכירים בקבוצות כקבוצות, והמדינה אינה מהווה צד במאבק ביניהן. תחת זאת היא מעניקה זכויות שוות לאזרחים כפרטים מתוקף אזרחותם (Lijphart, 1977; Smootha, 1990).

2. רמת הקבוצה: קבוצות מיעוטים רבות בהיסטוריה דרשו שוויון קבוצתי ועמדו על זכותן זו (ראה: Horowitz, 1985, pp. 601-652). ייתכן שקבוצת מיעוט תדרוש

אוטונומיה מורחבת נוסף על הזכויות הליברליות השוות שלהן זכאים חברי הקבוצה, וגם שותפות מלאה בניהול ענייני המדינה. כאשר מיושמות דרישות אלה במלואן הופכת המדינה למדינה דו־לאומית (או רב־לאומית, לפי מספר הקבוצות). מהותה של שיטה זו היא ההכרה בקבוצות כמרכיב העיקרי האחראי לסדר הציבורי ולחלוקת הכוח, ההטבות והזכויות על בסיס קבוצתי, זאת נוסף על אחריותו להעניק שוויון לכל האזרחים על בסיס אישי. דוגמאות בולטות לכך הן ההסדר בין הפלמים ובין הוואלונים בבלגיה ומצב העניינים בשווייץ ובקנדה (Lijphart, 1977; Smootha, 1990; Vos, 1996).

מה הן האפשרויות העומדות לפני המדינות כבואן ליישם הלכה למעשה את זכויות הקבוצות בשתי הרמות האלה? עקרונית, ניתן להבחין בין שתי גישות: הגישה האחת היא אפליית קבוצות השוליים ושימור השלטון בידי הרוכב באמצעות מגוון טכניקות - החל בגירוש או בהשמדה, עבור לדיכוי ולשלילת הזכויות הרמוקרטיות, וכלה בשליטה באמצעות הענקת זכויות דמוקרטיה חלקיות לחברי קבוצת המיעוט (Gurr, 1993; Horowitz, 1985; Kuper, 1971, 1977; Fein, 1993; Smootha, 1990). אפשרויות ושיטות אלה שמאמצות מדינות כדי להסדיר את מעמד הקבוצות בהן הן כולן בעייתיות, ולו משום שהן מתעלמות מדרישות הקבוצות החלשות יותר ומצורכיהן - הן ברמת היחיד והן ברמת הקבוצה. שיטות כגון אלה שאומצו ונוסו בעבר במדינות שונות היו מקור לעימותים - לעתים קרובות אלימים - והביאו או יביאו במוקדם או במאוחר להתמוטטות המערכת שבה שימשו או להאצת תהליכים אכזריים של גירוש ושל השמדת עם.

הגישה השנייה מציעה חלופה לשלטונה של קבוצה אחת מסוימת כמדינה או כמערכת הפוליטית, הכלכלית והתרבותית תוך כרי אפליית הקבוצות האחרות - אפליה המוסיפה שמן למדרת העימות המידי או הפוטנציאלי. גישה זו גורסת הענקת שוויון לכל הקבוצות באוכלוסייה. את זאת ניתן להשיג באמצעות משא־ומתן בין הקבוצות השונות או בין המדינה לבין המיעוטים המקופחים. הלכה למעשה תושג מטרה זו רק באחת משתי שיטות: חלוקת שטחים או ביטולה של העליונות הקבוצתית.

השאלה הנשאלת היא מה מבקשים הפלסטינים בישראל¹ למען קבוצתם? איזה מעמד הם מעדיפים שיהיה לה? לאילו סמכויות הם שואפים בתוך המערכת הישראלית? אם הם שואפים לשוויון עם הקבוצה היהודית או עם היהודים, מהי מהותו של אותו שוויון? אילו גורמים מונעים את מימושו? אילו שינויים חייבת המערכת או המדינה לעשות כדי לאפשר את מימושו של שאיפות אלה?

1. במאמר זה אשתמש בדרך־כלל במונח 'הפלסטינים בישראל' בשעה שאני דן בקבוצה הנחקרת. עם זאת, מפעם לפעם אשתמש גם בכינויים מקבילים, כמו 'המיעוט הערבי', 'המיעוט הפלסטיני' ו'הערבים בישראל'.

השאיות והדרישות של הפלסטינים בישראל

הפלסטינים בישראל, שמעמדם הוא של אזרחים ושל קבוצת מיעוט כאחד, מבקשים להשיג שוויון עם קבוצת הרוב היהודי (ראה: גאנא, 1990, 1996א; Rouhana, 1997). רוב הערבים סבורים כי שוויון זה חייב להיות שוויון מלא עם היהודים. מתוצאות סקר שערך כותב שורות אלה בראשית 1994² עולה כי בקרב הערבים שורת תחושת מחויבות ממשית להשגת שוויון עם הרוב היהודי - שוויון שבעיניהם הוא חשוב לקידום מעמד הערבים. כתגובה לשאלה 'עד כמה חשוב להשיג שוויון מלא במדינה למען קידום מעמדם הקבוצתי של הפלסטינים בישראל?' השיבו 93.8 אחוזים מן הנשאלים: 'חשוב מאוד' או 'חשוב'. שאיפה זו לשוויון הובלטה בתשובותיהם לשאלות שנגעו למגוון תחומים שבהם ניכר פער בין יהודים לפלסטינים במדינה: השירות הציבורי, חלוקת משאבים, משרות ציבוריות, השתתפות בשלטון ושוויון בהגדרת אופי המדינה ומטרותיה (ראה טבלה 2). לפי נתוני הסקר, הפלסטינים בישראל אינם שבעי רצון מתנאי החיים של קבוצתם. הם דורשים שהמדינה תספק להם שירותים ממש כמו ליהודים; הם דורשים שהיא תספק להם אותם משאבים ושירותים ציבוריים, תקצה לחברים בקבוצתם מינויים במגזר הציבורי על-פי אמות-מידה הוגנות, תאפשר להם שותפות מלאה בממשלה ובקואליציה הממשלתית ותשתף אותם כשוים בין שווים בהגדרת אופי המדינה ומטרותיה. בעיניהם, השירות שמעניקה המדינה לאזרחיה צריך להיות שוויוני. תמצית דרישתם היא שהמדינה תהיה מדינה המשרתת את אזרחיה, ולא מדינה המעדיפה את האינטרסים של קבוצה אחת (היהודים) על פני אלה של קבוצות אחרות בקרב אזרחיה. דרישות אלה במהותן מבטאות את השאיפה לשינוי אופיה של המדינה.

תשובות לשאלות ישירות בנושא אופיה של המדינה מצביעות על כך שהפלסטינים בישראל מתנגדים לאופיה היהודי-ציוני של המדינה, המתבטא בהעדפה ברורה של היהודים בכל תחום הנוגע למדינה, לעתידה, לחברתה ולאזרחיה. מעיני המשיבים לא נעלמה העובדה שישראל משרתת בראש ובראשונה את אזרחיה היהודים ולא את כל אזרחיה; לדעת רובם (66.3 אחוזים), 'במטרותיה הגלויות ובמדיניותה מצהירה מדינת ישראל שהיא מדינה רק של יהודים'. רק 33.7 אחוזים מקרב הנשאלים חושבים שבמדיניותה ובמטרותיה מוכיחה המדינה כי היא 'מדינה המשותפת לאזרחיה היהודים והערבים כאחד'.

לאיזה שינוי באופיה של המדינה שואפים הפלסטינים בישראל? כאמור, הם סבורים כי עליהם להשיג שוויון, הגם שהם מטילים ספק ביכולתם להשיגו או אף רואים בהשגתו

2. את המחקר ערכתי במסגרת עבודת הדוקטור שלי באוניברסיטת חיפה בנושא 'השתתפות פוליטית של ערבים בישראל', בהנחייתם של פרופ' גבריאל בן-דור מהמחלקה למדע המדינה ופרופ' מג'ד אל-חאג' מהמחלקה לסוציולוגיה. במדגם הכלל-ארצי המייצג השתתפו 768 משיבים שנבחרו באקראי, לפי שיטת קיש. הסטייה במדגם היא כשיעור של 3-4 אחוזים.

משימה בלתי-אפשרית כל עוד ישראל היא 'מדינה ציונית-יהודית'. אמנם מן הסקר עולה כי דעותיהם חלוקות בנוגע לשאלה אם לישראל יש 'זכות להתקיים כמדינה יהודית-ציונית', אך כמעט מחציתם (48.2 אחוזים) אכן סבורים ש'אין לישראל זכות להתקיים כמדינה יהודית-ציונית'. בתגובה לשאלה אחרת תמך רוב גדול (86.4 אחוזים) בכיטול אופיה זה של המדינה. מרבית הנשאלים הביעו את דעתם כי אין למדינה זכות להתערב במדיניות כדי 'לשמר את הרוב היהודי'. שתי מסקנות נובעות מממצא זה. האחת היא שהפלסטינים אינם סבורים שלמדינה יש זכות להתערב ולפעול כדי לשמר את הרוב היהודי בה - כלומר, אסור לה לעודד הגירת יהודים. בכך יש משום ביטוי לתמיכה בכיטול 'חוק השבות' ובהפסקתן של פעילויות שיוזמת המדינה בישראל ומחוצה לה במטרה לעודד הגירה יהודית. המסקנה השנייה היא שלרעת הפלסטינים אסור למדינה לעשות דבר אשר ימנע מאזרחי המדינה הערבים או מכל קבוצה אחרת להיות לרוב בה; כלומר, אל למדינה להיות מדינה אתנית או סוכן המתערב במתרחש או מעדיף קבוצה אתנית אחת על פני קבוצות אחרות בקרב האזרחים. למעשה יש כאן ביטוי לדרישה לבטל את אופיה האתני של המדינה (ראה להלן) ולעשותה למדינה אזרחית בעלת אופי ליברלי בכל הנוגע ליחסה לאזרחות ולאזרחיה. לפי הסקר, רוב הפלסטינים בישראל (89.9 אחוזים) סבורים שחשוב לשנות את אופיה העכשווי של המדינה ולהקנות לה אופי אחר. בעיני מרביתם (66.5 אחוזים) ההגדרה המועדפת לאופי המדינה היא 'המדינה של האזרחים היהודים והערבים'.

טבלה 1

עמדות הפלסטינים באשר לאופי המועדף של המדינה ובאשר להגדרתה
(המועדפת) (N=728)

אחוז המשיבים	הגדרה
2.6	1. מדינה רק של העם היהודי
17.2	2. מדינה של העם היהודי ושל אזרחיה הערבים
66.5	3. מדינה של האזרחים היהודים והערבים
	4. מדינה של האזרחים היהודים והערבים ושל העם
11.9	הפלסטיני באשר הוא
1.6	5. דעות אחרות

איזה שינוי - נוסף על כיטול אופיה האתני ושינוי מטרותיה וייעודה של המדינה - יבטא את מהות השוויון הקבוצתי שהערבים מבקשים להשיג בישראל? איזה שינוי במעמד הקבוצתי של הפלסטינים יבטא את התמורה שחלה באופי המדינה ואת הפיכתה ל'מדינה של אזרחיה'? בחברות המפולגות על רקע אתני, דתי, לאומי או אחר אפשר להסדיר את מעמדם של קבוצות שונות באמצעות מגוון הסדרים, במסגרות משפטיות ממוסדות (או במסגרות מופשטות, מפלגתיות ולא-ממוסדות), ובכך להבטיח את

יציבותן של אותן חברות. הלכה למעשה, מספר האפשרויות האלה הוא בלתי-מוגבל, אך עם זאת ניתן למיין, בקווים כלליים, לשלושה סוגים: אי־דנטיות והתבדלות המביאות לעצמאות או לסיפוח אל מדינה אחרת; אוטונומיה תרבותית, פוליטית או טריטוריאלית; והתמזגות והיטמעות בתוך אומה אורחית (Horowitz, 1985). מניחות התשובות שנאספו בסקר הנדון לעיל עולה שהפלסטינים בישראל רוצים שהמדינה תפתח מודל של 'דמוקרטיה ליברלית' שיהיו בו יסודות כרויים ובולטים של 'המודל הדר־לאומי'. מקובל לראות בהסדר שכזה הסדר לא־מציאותי, משום שהוא משלב בתוכו יסודות משני מודלים שונים לפתרון בעיותיהם של מיעוטים; ועם זאת, לפי הספרות התאורטית שהתפרסמה ממש לאחרונה, כינונו של משטר כזה הוא אפשרי הן מן הבחינה התאורטית והן מן הבחינה המעשית של חיי היומיום (ראה: Kymlicka, 1995, 1995a).

שני היבטים לשינוי שהערבים מכקשים למען קבוצתם: מצד אחד הם דורשים השתלכות במדינה ובמוסדותיה מתוך שוויון עם היהודים (ובכלל זה שוויון בהקצאת המשאבים והמשורות ושוויון באפשרות להביע עמדות ולהשפיע על תהליך קבלת ההחלטות בפרט ועל התהליך הפוליטי בכלל); מצד שני, הם גם תומכים בהענקת אוטונומיה מנהלית לקבוצתם. תשובותיהם (ראה טבלה 2) מדגישות את החשיבות שהם מקנים 'להכרה בקבוצתם כמיעוט לאומי' מצד רשויות המדינה, ומביעות את שאיפתם לאוטונומיה בתוך המדינה - למשל, אוטונומיה בתחום החינוך, שביטוייה יהיה 'הקמת אוניברסיטה ערבית' וניהול ערבי עצמי של מערכת החינוך שלהם ושל חיי התרבות שלהם (מבנים, עובדים, תוכניות לימודים וכולי), או אוטונומיה מנהלית, שתתבטא בהקמת מוסדות ערביים כגון ארגון 'עובדים ערבים' וכן כ'הקמת קרן כריאות ערבית', 'העברת הווקף לניהול ערבי', 'הרחבת סמכויות הרשויות המקומיות הערביות' ו'הכרה רשמית של הרשויות בוועדת המעקב כנציגת הפלסטינים בישראל'. המשיבים אף חזרו והדגישו את חשיבות בחירת חברי ועדת המעקב בבחירות ישירות, אף שרוב הפלסטינים בישראל אינם שבעי רצון מתפקודה (רק מעטים - 24 אחוזים - הביעו שביעות רצון רבה או רבה מאוד מתפקוד ועדת המעקב, ושביעות הרצון אף פחתה כשהכרים היו אמורים בתפקוד הגופים המסונפים לה). נתונים דומים על רצונם של הערבים באוטונומיה בתחום התרבות והחינוך עלו מסקריו של סמוחה מהשנים 1976, 1980, 1985 ו־1988 (ראה: Smooha, 1992).

ככלל מראים המספרים שמרבית הפלסטינים בישראל אינם שבעי רצון ממעמדם הקבוצתי, ומבקשים להשתלב במדינה ובמוסדותיה, זאת נוסף על רצונם באוטונומיה מנהלית - כמוכר, במסגרת מדינת ישראל והאזרחות בה ונוסף על שאיפתם לשוויון עם הרוכ היהודי. אוטונומיה זו במסגרת המדינה היא במהותה מהסוג הדר־לאומי - הסדר המשקף את קיומן של שתי קבוצות לאומיות במדינה: יהודים וערבים-פלסטינים.

טבלה 2

עד כמה חשובים עניינים שונים לקידום הערבים הפלסטינים בישראל
(N=678)

אחוז המשיבים מכלל הנשאלים			
לא חשוב	חשוב במידת-מה	חשוב מאוד או חשוב	
5.5	15.0	79.5	הכרת הרשויות בהם בתור מיעוט לאומי
7.9	13.9	78.2	הקמת אוניברסיטה ערבית
			העברת השליטה בחיי התרבות ובמערכת
7.1	14.6	78.2	החינוך הערבית לידי הערבים
8.2	15.1	76.7	הקמת איגוד עובדים ערבים
17.2	19.9	62.9	ייסוד קרן בריאות ערבית
2.7	9.8	87.5	הרחבת סמכויות הרשויות המקומיות הערביות
5.1	12.8	82.1	העברת ניהול הנוקף לידי הערבים
			בחירת הערבים בוועדת המעקב לעניינים
10.9	15.2	73.7	ערביים בבחירות ישירות כלל-ארציות
			הכרה רשמית של הרשויות בוועדת הביקורת
9.0	17.1	73.9	העליונה כנציגת הפלסטינים בישראל

ישראל - מדינה אתנית ומחסום למיעוט

במשטרים דמוקרטיים, הסדרים המגינים על זכויות האזרחים ועל עקרון השוויון בפני החוק ולצדם הסדרים מבניים - כולם מבטיחים למיעוט את מימוש זכותו לשוויון ולניהול מאבק פוליטי לשם השגת דרישותיו. האם בישראל קיימים הסדרים ותנאים המאפשרים למיעוט הערבי להשיג שוויון או לממש את דרישותיו לשוויון? האם המחויבות היהודית-ציונית של המדינה מונעת את מימושן של דרישות אלה? כשמדובר בשילוב בין דמוקרטיה לאתניות קשה לסווג את ישראל כדמוקרטיה; למעשה יש לסווג אותה עם מדינות אתניות כמו תורכיה, לטביה, ליטא, אסטוניה וקנדה (עד לפני 20 שנה), ואפילו עם מדינות שמשטן רודני, כמו עיראק ואיראן. ברור שישראל, מעצם מהותה, שונה ממדינה אתנית-רודנית, שכן היא מעניקה זכויות מוגבלות לחברים בקבוצת המיעוט ומשלבת אותם במידה מוגבלת בפוליטיקה, כחברה, בכלכלה ובתקשורת שלה - אף שבשום אופן לא מתוך שוויון עם היהודים. בד"ככך מנהלת ישראל מדיניות ארוכת טווח של שליטה ופיקוח, המבטיחה את שמירת העליונות היהודית ואת דחיקת המיעוט הפלסטיני לשוליים. אמנם מצד אחד מתירה

ישראל לאזרחיה הפלסטינים לממש את זכויותיהם הכסיסיות, כמו הזכות לבחור ולהיבחר וחופש הביטוי, התנועה וההתאגדות, אך מצד שני היא מגינה על העליונות היהודית בכל התחומים, וככלל זה גם בחוקי המדינה (Rouhana, 1997; Kretzmer, 1990). היא אמנם מקיימת את כללי הממשל הדמוקרטי ברמה המוסדית ומיישמת את הנהלים של בחירות תקינות, של חילופי שלטון בלי שפיכות דמים, של הפרדת רשויות, של הפרדת הצבא מהפוליטיקה וכיוצא באלה, אך עם זאת היא אינה ממלאת את הדרישות המהותיות של הדמוקרטיה. מדינת ישראל מזדהה עם קבוצה אתנית-לאומית אחת, היהודים, ומאמצת שיטות רבות כדי להימנע מלקבל את אזרחיה הערבים במעמד של אזרחים שווים זכויות - אזרחים המקבלים זכויות מלאות ממש כמו האזרחים היהודים. הלכה למעשה ישראל משמרת את נחיתות הערבים לעומת היהודים ומפלה אותם לרעה במגוון רחב של תחומים וכדרגות שונות כדי לשמר את הסטטוס-קוו ולמנוע מן הערבים להשיג שוויון. יתרה מזאת, הרוב היהודי תומך במדינה האתנית ובמדיניותה כלפי המיעוט הערבי. תמיכה זו מבטיחה את המשכינותה של המדיניות האתנית ואת הנהלים המבססים את עליונות היהודים ואת נחיתות הערבים, וכמו כן היא מבטיחה את המשך יציבותה של המדינה האתנית. כל אלה מקשים את חיי המיעוט ומאותתים לו שהסיכויים לשינוי במעמדו במצב הדמוגרפי והפוליטי העכשווי הם אפסיים. מצב עניינים שכזה דוחף את המיעוט לעבר משבר ולעבר חיפוש אחר פתרונות מהפכניים לבעיית מעמדו בתוך המערכת.

ישראל – המדינה האתנית

ישראל, המדינה והמערכת הפוליטית, משמרת את עליונות היהודים ואת נחיתות הערבים בשלושה מישורים שהם בתחום סמכותה (Ghanem, 1998):
 א. במישור האידאולוגי וההצהרתי: מדינת ישראל הוקמה כמדינת העם היהודי. אופיה הוא יהודי-ציוני. עובדת היותה מדינת היהודים עומדת בבסיס מטרותיה, סמליה ומדיניותה, והיא מתכחשת לקיומו של המיעוט הלאומי הפלסטיני שבקרכה. מצב זה החמיר עם העברת התיקון לחוק יסוד: הכנסת ב-1985, שעידן בחוק את האיסור על מפלגות שאינן מכירות מפורשות במדינת ישראל כמדינת העם היהודי להשתתף בבחירות לכנסת. בשעת הוויכוח שלפני ההצבעה בכנסת הציעו חברי הכנסת תופיק טובי ממפלגת חד"ש ('החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון') ומתי פלד מן 'הרשימה המתקדמת לשלום' ניסוחים חלופיים לחוק, שלפיהם ייקבע שישראל היא 'המדינה של אזרחיה' או 'מדינה של העם היהודי ושל אזרחיה הערבים'. ואולם, הצעות אלה נדחו ברוב גדול. מצב זה, לא זו בלבד שהוא מניב אפליה לרעה של אזרחים פלסטינים כחיי היומיום, אלא הוא אף מרחיק את האפשרות - ולו גם התאורטית - שהם ישיגו שוויון עם היהודים, וזאת כשל הצורך של היהודים לחוש תחושת עליונות במדינתם. התוצאה המעשית היא שלפלסטינים אין מסגרת - לא משפטית ולא פורמלית - המוגדרת

כמדינתם; לפיכך מעמדם של הפלסטינים אינו ברור: האם הם אזרחים כמו היהודים? האם המדינה היא גם מדינתם? אם כן, מה הם סיכוייהם להשיג שוויון במסגרת המדינה? בשל כך חשים האזרחים הפלסטינים ומנהיגיהם מצוקה חמורה, ולא רק ברמת הרגשות ותחושת השייכות.

האזרחים הפלסטינים מופלים לרעה גם כשמדובר בסמלים ובערכים של המדינה ושל מוסדותיה. בהשוואה ליהודים, המשייכים לעצמם את הסמלים, את הערכים ואת מוסדות המדינה ורואים בהם פן של מורשתם ויסוד להזדהותם עם המדינה, הרי האזרחים הפלסטינים חשים ניכור כלפי אותם סמלים, שהם יהודיים וציוניים בלבד. הם אינם יכולים להזדהות עם רבים מסמלי המדינה שהם אזרחיה, משום שסמלים אלה מושרשים רק במסורת הדתית והאידיאולוגית של הרוב.

ב. במישור המבני: שלא לרצונם מנועים הערבים מלהיות שותפים במוסדות הישראליים. מוסדות אלה נחשבים לרכוש היהודים ואמורים לשרת את המטרות הישראליות-יהודיות או מטרות יהודיות כלליות, ולא דווקא מטרות ישראליות הנוגעות לכלל אזרחי המדינה ובהם גם הפלסטינים. ברמה המבנית משמשים אמצעים רבים לדחיקת רגלי הערבים, כמו הרחקתם ממוקדי קבלת ההחלטות הפוליטיות, אי-גיוסס לצבא, מניעת העסקת פלסטינים במשרות בכירות, קיומם של מוסדות מיוחדים המטפלים בערבים, מבנה החינוך הערבי - שניכרת בו אפליה לרעה בהשוואה לחינוך של קבוצות אחרות - אפליית האזרחים הפלסטינים לרעה במבנה התקשורת הציבורית, וכן הלאה.

ג. במישור המדיניות והביצוע נשמרת נחיתות הערבים בדרכים שונות של אפליה שמטרתן, במידה רבה, למנוע מן הערבים יחס של אזרחים שווים - אפליה בחקיקה, אפליה בהקצאת תקציבים ואפליה בהקצאת קרקעות. בתחום החקיקה נהוגה בישראל אפליה משפטית בסיסית לטובת האזרחים היהודים ולרעת האזרחים הערבים. בחוקיה משלמת המדינה מחיר ניכר כדי להרגיש את אופיה האתני, היהודי-ציוני. האפליה בחוק קשורה למטרותיה הבסיסיות של המדינה כפי שהן מנוסחות בפי מנהיגיה ובפי הרוב היהודי. חוק השבות ותוק האזרחות, למשל, הם שני חוקים שנועדו לשמר ולהגדיל את הרוב היהודי במדינה; מטרתם הברורה היא להפחית את מספר הלא-יהודים במדינה, ובכלל זה את מספר הערבים בה. הביטוי העיקרי למטרה זו הוא שני החוקים הנזכרים וכן המעמד המשפטי המיוחד המוענק למוסדות יהודיים לא-ישראליים ותיקון 7א' לחוק יסוד: הכנסת משנת 1985. מלבד אלה קיימים כמה וכמה הסדרים משפטיים המפלים לרעה את הערבים ומעניקים עדיפות ליהודים הן ברמת הסמלים והן ברמה המהותית - בעיקר חוקים המעניקים מעמד מועדף למורשת היהודית הדתית והאתנית ולסמלים ולערכים היהודיים.

בתחום הקצאת התקציבים סובלים האזרחים הפלסטינים מאפליה מתמשכת כמעט בכל מגזר. תחומי האפליה השונים תועדו במחקרים ובדוחות רבים של גופים רשמיים ושל מגוון ארגונים שהוקמו שלא למטרות רווח, כמו הדוח השנתי של 'סיכוי' -

העמותה לקידום שוויון הזדמנויות בישראל. אמנם מחקרים אלו מציינים כי בזמן האחרון חלו שינויים לטובה, אך השוואות מעורכנות בין המגזר היהודי לבין המגזר הערבי בתחומים שונים מראות שהפערים, שמקורם בעיקר באפליה, לא נעלמו ואף יוסיפו להתקיים וללוות את האזרחים הפלסטינים בישראל עוד שנים רבות. האפליה מתבטאת גם בחלוקת הקרקעות ובתוכניות הפיתוח הלאומיות והאזוריות. מרבית הקרקעות שבבעלות אזרחים ערבים הופקעו מידיהם כחמשת העשורים שמאז קום המדינה. המדינה אימצה מגוון שיטות שבאמצעותן גזלה מהערכים את ארמתם, אשר הפכה כרוכה לאדמת מדינה. את המקרקעין האלה מנהלים בעיקר גופי תכנון אזוריים וכלל-ארציים. עם חברי ועדות התכנון נמנים תמיד נציגיהם של משרד הביטחון, משרד הבינוי והשיכון, הסוכנות היהודית והקרן הקיימת לישראל. את שני הגופים האחרונים מממנות קהילות יהודיות מחוץ לישראל, והם אמורים לשרת את מטרותיהן או את מטרות היהודים בישראל ומחויבים להוציא את הערכים מכלל הנהנים מארמות המדינה. גם המוסדות הישראליים המיוצגים בוועדות התכנון אינם עוסקים באינטרסים של כלל האזרחים על בסיס שוויוני ומעניקים ליהודים עדיפות ניכרת. הלכה למעשה משרתת מדיניות התכנון הישראלית את היהודים בעודה מוציאה את הערכים מכלל הנהנים ממנה. הנהנים היחידים ממדיניות התכנון הם יהודים, אף-על-פי שהערכים שילמו את המחיר ההיסטורי והמוסרי שאפשר את מימוש התוכניות הישראליות השונות. בדרך זו משמשת מדיניות התכנון מכשיר לשליטה בערכים ולמניעת 'התפשטותם', בעודה מעודדת הקמת יישובים יהודיים רבים באמצעות הקצאת מאגרי קרקע עצומים לפיתוח עתידי.

תמיכת הרוב היהודי באופיה האתני של המדינה

מהי עמדת הרוב היהודי בשאלת המדינה האתנית ובשאלת מדיניותה כלפי המיעוט הפלסטיני בישראל - מדיניות שנועדה לשמר את המערכת הזאת? מתוצאות סקר שנערך בסוף 1995 עולה שרעיון המדינה האתנית והמדיניות הננקטת כלפי המיעוט זוכים למידה רבה של תמיכה בקרב היהודים; תמיכה זו משמשת תעודת ביטוח להמשך השיטה האתנית המפלה את הרוב היהודי לטובה ואת המיעוט הערבי לדעה.³ לפי הסקר, רוב הציבור היהודי בישראל תומך במדינה האתנית ובמדיניותה כלפי המיעוט הערבי. היהודים רואים בישראל מדינה יהודית ואפילו מדינה של העם היהודי, ורוצים לשמר

3. הסקר שערך פרופ' סמי סמוחה מהמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה של אוניברסיטת חיפה, בשיתופי, נערך בחודשים ספטמבר-אוקטובר 1995 בקרב מרגם מייצג של 1200 משיבים יהודים בני 18 ומעלה. כמקביל נערך סקר מייצג של האזרחים הערבים בישראל ובו השתתפו 1202 משיבים מעל גיל 18. הסטייה במדגם היא בשיעור של שלושה אחוזים. שני הסקרים בדקו את שאלת היחסים בין יהודים לערבים.

את הרוב היהודי בישראל. רובם המכריע של הנשאלים (96.4%) מעוניינים לשמר את המצב הזה ואת הרעיון הכללי העומד בבסיסו, ולחזקם בדרגות שונות. 72.1% מקרב הציבור היהודי רואים בישראל את מולדתם של היהודים בלבד; שיעור דומה (72%) מסכים עם ההגדרה המשפטית של המדינה, הקובעת שישראל היא מדינת העם היהודי ומוציאה מכלל זה את אזרחיה הערבים. 59.1% מן היהודים סבורים שיש לחזק אף יותר את אופיה היהודי-ציוני של המדינה; 35.6% תומכים בעמדה שלפיה על אופי המדינה להישאר כפי שהוא. שיעור ניכר מקרב היהודים (68.1%) סבורים שיש לשמר את חוק השבות, המעניק לכל יהודי את הזכות להגר לישראל ולהפוך אוטומטית לאזרח שלה - אזרח מסוג א' - אף שזכות זו אינה מוקנית לקבוצות אחרות, גם לא לערבים. רק שלושה אחוזים תומכים בכיטול החוק.

כשמדובר בדמותה היהודית והדמוקרטית של המדינה, מרבית היהודים המתבקשים לבחור בין שני המרכיבים מעדיפים את המרכיב היהודי על פני המרכיב הדמוקרטי; 58.1% מהנשאלים יעדיפו לחיות במדינה יהודית לא-דמוקרטית ולא במדינה דמוקרטית לא-יהודית, וסבורים כי על המדינה לתת עדיפות לאזרחיה היהודים על פני אזרחיה הערבים. רוב היהודים (74.1%) חושבים שהעדפת היהודים על פני הערבים צריכה להיות העדפה ניכרת מאוד או במידת-מה.

בכל הנוגע להגמוניה היהודית בתחום הסמלים, מרבית היהודים אינם מוכנים לחולל כל שינוי כדי לשתף את הערבים ולהעניק להם ייצוג כלשהו בתחום זה. 85.6% אינם מוכנים לשנות את סמלי המדינה, כמו הדגל או ההמנון הלאומי, כך שגם הערבים יוכלו להזדהות עמם; אחוז שווה מקרב הנשאלים מתנגד לכך שמילות ההמנון ינוסחו מחדש כדי שגם הערבים יוכלו לקבל אותו. סמלים אלה הם יהודיים ומקורם במורשת היהודית. בעיני היהודים בישראל, המדינה היא שלהם, והם אינם מוכנים לאפשר לערבים להשתתף בעיצובה.

אחוז ניכר מקרב היהודים מתנגד לשילוב הערבים במוסדות המדינה ותומך בהשאת השליטה הבלעדית בהם בידי היהודים. שיעור ניכר של יהודים (40.5%) דוחה את רעיון שילובן של מפלגות פוליטיות ערביות בקואליציות השולטות במעמד שווה ומתוך אחריות שווה לקביעת המדיניות; רבים מהיהודים (38.6%) מקבלים את שילוב המפלגות הערביות בקואליציה רק בתנאים מסוימים. כמעט שליש מהיהודים (32.2%) סבורים שבמשדרי הממשלה יש להעסיק רק יהודים; 27.7% חושבים שיש להעסיק בהם הן ערבים והן יהודים, אף שיש לתת עדיפות ליהודים. רק 21.8% חושבים שיש להעסיק יהודים וערבים בלי שום העדפה, ו-19% בלבד תומכים בהעסקת יהודים וערבים במשדרי הממשלה לפי חלקם היחסי באוכלוסייה הכללית.

שיעור ניכר מקרב היהודים תומך בהוצאת מפלגות ותנועות ערביות אל מחוץ לחוק ובאיסור על אחרות לרוץ לכנסת. כמעט מחצית היהודים (45.6%) תומכים בהוצאת המפלגה הקומוניסטית אל מחוץ לחוק ורק רבע (25.3%) מתנגדים לכך (השאר הביעו הסתייגות מן הרעיון), זאת אף שהמפלגה הקומוניסטית היא מפלגה יהודית-ערבית

הידועה בעמדתה המתונה, הגם שרוב מצביעיה הם ערבים. מרבית היהודים (72.2%) אינם מסכימים או נוטים שלא להסכים לאפשר לתנועה האסלאמית בישראל, המייצגת אחז נכבד מהפולטינים במדינה, לרוץ בבחירות לכנסת. נוסף על כך, כמעט שליש מהיהודים (30.9%) חושבים שיש לשלול מהערבים את זכותם להצביע בבחירות לכנסת. לסיכום, נראה שמרבית היהודים אינם מרוצים מכך שהחוק מתיר למפלגות שנחשבות ערביות ומייצגות אינטרסים של האוכלוסייה הערבית לרוץ לכנסת. נראה שקבוצה זו או חלקים שלה חושבים שעם חברי הכנסת צריכים להימנות רק אנשי מפלגות יהודיות המייצגות אינטרסים יהודיים.

יהודים רבים מתרצים את האפליה הממושכת נגד הערבים בעובדה שהערבים אינם משרתים בצבא. ואולם, מהסקר עולה בבירור שהיהודים אינם רוצים שהערבים יגויסו וישרתו בשירות החובה ובצבא הקבע. בעיניהם, זאת זכותם וחובתם הבלעדית של היהודים. 60.7% מהיהודים מתנגדים להנהגת שירות חובה של אזרחים ערבים; 54.3% מתנגדים להנהגת שירות חובה של אזרחים ערבים גם במקרה שיושג שלום בין ישראל לבין העולם הערבי.

ההפרדה החברתית בין הערבים ליהודים, שהיא פן של ההפרדה המבנית, מרחיקה את היהודים מהערבים ומאפשרת למדינה להעניק הטבות חומריות ישירות לאזרחים היהודים. זהו היבט של המדיניות האתנית, הזוכה לתמיכה רחבה בקרב היהודים. כרמה המבנית-חברתית, יהודים רבים אינם מוכנים שהמפקח עליהם בעבודתם יהיה ערבי; 43.8% אינם מוכנים שהמעביד שלהם יהיה ערבי; 25.6% מוכנים לכך, אך מעדיפים מעסיק יהודי. 56.3% מוכנים לחיות רק בשכונה שתושביה יהודים בלבד; 23.4% מוכנים לחיות בשכונה מעורבת, אבל מעדיפים לחיות בשכונה יהודית.

מנקודת מבט תרבותית, מרבית היהודים רוצים לשמר את עליונות התרבות העברית והשפה העברית ואינם מוכנים לאפשר לשפה הערבית ולתרבות הערבית להשתתף בעיצוב התרבות הישראלית. ישראלים יהודים אינם מתעניינים בניגודים שבין תרבותם לתרבות הערבים. שיעור נכבד מהם (30.1%) חושב שאין שום סיבה לראות בתרבות הערבית חלק חשוב של התרבות הלאומית בישראל; 39.7% מביעים הסתייגות מרעיון זה. הרוב (59.9%) מתנגד להשמעת מוסיקה ערבית ברדיו העברי. 70.7% סבורים שאין שום סיבה לכך שהחוק יבטיח ששמות רחובות וערים יופיעו בשלטי ררכים בערבית ובעברית כאחד, אף שהערבית היא, לפי חוק, שפה רשמית של מדינת ישראל. 48.6% מהיהודים מפקפקים או נוטים לפקפק באפשרות שיהודים ופולטינים בישראל יוכלו לגבש ערכים ומנהגים משותפים.

בשנים האחרונות הביעו כמה פוליטיקאים יהודים עמדות נגד שיתופם של הפולטינים בישראל כשוויים בין שווים בהחלטות דמוקרטיות, כמו במשאל עם בנוגע לשאלה אם על ישראל לסגת מרמת הגולן, מהגדה המערבית ומרצועת עזה ואפילו ממזרח ירושלים. לעמדות אלה ניתן הכשר במגזר היהודי. לפי הסקר, מרבית היהודים (59.9%) מסכימים שנדרש רוב יהודי בעת קבלת החלטות בנוגע לעתיד שטחים אלה;

הרשמיים של הדמוקרטיה הישראלית, אך בר־כבוד הם תומכים בעליונות המתמשכת של היהודים בכל תחומי החיים. תוצאת מדיניות האפליה המתוחכמת שנוקטת ישראל כלפי המיעוט היא מצוקה קיומית המאפיינת את חיי הערבים ומובילה אותם למשבר פנימי, העשוי להביא לשינוי קיצוני ביחסם כלפי היהודים, כלפי המדינה וכלפי התנועה הלאומית הפלסטינית.

מצבם של הפלסטינים בישראל לאור המדיניות שננקטה כלפיהם

בחמישים השנים שחלפו מאז הקמתה של מדינת ישראל ירעו הפלסטינים בישראל שינויים רבים, שהושפעו מגורמים רבים ובהם מורכבותה הפנימית של החברה הערבית, המדיניות הישראלית כלפי הערבים ויחס התנועה הלאומית הפלסטינית אליהם. השינויים החברתיים, התרבותיים, הכלכליים והפוליטיים תועדו בעשרות מחקרים ראשוניים ומשניים (ראה יפתחאל, 1993; Smootha & Cibulski, 1984; Smootha, 1987). למרות חילוקי הדעות הרבים השוררים בין החוקרים על רקע תחומי המחקר השונים והדיסציפלינות השונות ועל רקע הסתמכותם על מתודולוגיות ועל מודלים שונים, אפשר לומר שהספרות בנושא הפלסטינים בישראל בחרה בגישה אחת, שניתן לכנותה 'גישה להתפתחות הנורמלית' (גאנץ, 1996; Rouhana & Ghanem, 1998). גישה זו מתארת את התפתחות הפלסטינים בישראל וקובעת כי היא דומה במאפייניה להתפתחותם של מיעוטים אחרים בדמוקרטיות מערביות. היא מציגה התפתחות זו באמצעות הסעיפים שלהלן, המתארים תהליכים שלטענת החוקרים הם תהליכים הטיפוסיים להתפתחות הערבים. לפי מודלים שונים של מחקר חוץ הערבים בישראל כמה שינויים, שעיקרם:

1. במסגרת תהליך שעברו הכירו הערבים במעמדם כמיעוט במדינת ישראל - מיעוט המבקש להוסיף ולחיות במעמד שכזה בתוך המדינה, בלא לשאוף להגדרה עצמית או לפרישה שלאחריה יסופח למדינה אחרת. מכאן שהכיוון הפוליטי העתידי של הפלסטינים בישראל ברור למדי ומסתמנת בו הכרה במציאות ושאיפה לשפרה בתוך ההקשר הישראלי (ראה למשל: רכס, 1993; Smootha, 1992).
2. מאז 1948 עבר המיעוט הערבי תהליכים של הבהרת היבטים השונים של זהותו - תהליכים מקבילים של פלסטיניזציה וישראליוזציה. מן ההיבט הפלסטיני הוא חש הזדהות ברורה עם העם הפלסטיני ומכיר כמעמדו המיוחד בשל ההשתייכות לתנועה הלאומית הפלסטינית; אך בר־כבוד הפלסטינים הם גם ישראלים ושייכים להווי הישראלי (ראה משל: לנדאו, 1993; רכס, 1993; Smootha, 1992). זהות זו משקפת ומשרתת את הנאמנות הכפולה של הפלסטינים בישראל.
3. המיעוט הערבי בישראל חווה תהליך מואץ של מודרניזציה, שמקורו בעיקר בקשריו המיוחדים עם החברה הישראלית ובהשפעתה עליו. תהליך זה מקיף חלקים שונים של החברה הערבית בישראל והשפעתו חודרת לשכבותיה החברתיות השונות.

בין היתר הוא מתבטא באימוץ נורמות, ערכים וסגנון חיים מערביים כהשפעת החברה הישראלית. אלה הם ערכים 'מתקדמים' בהשוואה לערכי העבר של הפלסטינים בישראל, ושונים מערכי החברה הערבית בעולם הערבי (ראה למשל: לנדאו, 1993; רכס, 1993; שטרל, 1992; Smooha, 1992). בסופו של דבר יביא תהליך זה למודרניזציה בקרב הפלסטינים בישראל ויסייע להם להשתלב בהקשר הישראלי.

4. הפלסטינים בישראל חוו תהליכים מתקדמים של ארגון פוליטי שבעקבותיהם הואצה, גם אם מתוך ריסון, התפתחותו של פלורליזם פוליטי בקרבם ובתוך כך גם התפתחותן של תנועות פרלמנטריות וחוף-פרלמנטריות ושל מפלגות, שצמחו והתחזקו מאז ראשית שנות השבעים. נוסף על המפלגה הקומוניסטית, ששלטה ברחוב הערבי שנים רבות כבעלת הכוח המרכזית וכמידה רבה גם היחידה, קמו מאז שנות השבעים תנועות כמו 'בני הכפר', התנועה האסלאמית, הרשימה המתקדמת והמפלגה הדמוקרטית הערבית. נוסף על כך צצו ארגונים רבים ידועים פחות, ואחרים, מקומיים בעיקרם. כו-זמן שינו המפלגות היהודיות-ציוניות את דרכן, חדלו לסמוך על רשימות לווייניות וקיבלו ישירות אל שורותיהן חברים ערבים שזכו לשוויון רשמי עם היהודים. בדרך-כלל מציעות המפלגות והתנועות השונות לאוכלוסייה הערבית מגוון של מחשבות ואידאולוגיות פוליטיות וכמו כן מציעי פעולה שבהם משולבים תשוכות ופתרונות שונים העשויים לחלץ את הערבים מבעיותיהם - אם במישור הפנימי ואם במישור החיצוני (ראה: רייטר ואהרני 1992). בעקבות התהליכים הללו התאפשר ייצוג

הולם לכל הזרמים הפוליטיים, החברתיים והאידאולוגיים בקרב הפלסטינים בישראל.

5. בשנות השבעים והשמונים הקימו הפלסטינים קבוצת גופים המייצגת את כל הזרמים הפוליטיים במגזר הערבי. בשנות השבעים הוקמו כמה ועדות, כמו הוועד של ראשי הרשויות המקומיות הערביות שהוקם ב-1974 וועדת ההגנה על הארמות הערביות שהוקמה ב-1975. בראשית שנות השמונים הוקמה ועדת המעקב לענייני ערבים בישראל, ולצדה קמו תת-ועדות לענייני חינוך, בריאות, ספורט ורווחה בקרב המיעוט הערבי בישראל. נדרש זמן עד שגופים אלה התחזקו וזכו להכרה ולמעמד של גופים מייצגים. ועדת המעקב מתפקדת גם כמנהיגות משותפת לכל המיעוט הערבי (ראה למשל: Rouhana, 1989; Al-Haj, 1988). לטענת החוקרים, תהליכים אלה הם הוכחה להתחזקות פנימית ולבנייה המאפיינות תהליך של התפתחות תקינה.

6. אחד התהליכים שאפיינו התפתחות זו של הפלסטינים בישראל היה הקמתם של מוסדות ממשל מקומי שתפקידם לטפל בבעיות מקומיות של האזורים הערביים. מוסדות אלה נאבקו בממשלה כדי שתקצה להם תקציבים הולמים והצליחו במאבקם (ראה למשל: Al-Haj & Rosenfeld, 1990).

7. המיעוט הערבי בישראל, בעיקר בזכות קשריו עם האוכלוסייה היהודית ועם המוסדות היהודיים במדינה, מתגבש לכדי קהילה פוליטית, דמוקרטית ופלורליסטית. בקהילה זו חברים מפלגות ותנועות רבות וזרמים חברתיים שונים המאמצים נורמות וערכים דמוקרטיים והתנהגות דמוקרטית ברוב התחומים, ובהם המשפחה הגרעינית, היחס כלפי

הזולת, הכבוד כלפי החוק וכן הלאה. התפתחות זו מקדמת את ההשתלבות כפוליטיקה ובמערכת החברתית הכלל-ארצית.

הגישה הבסיסית המתוארת לעיל - גישה העולה מרוב המחקרים שנכתבו ופורסמו עד כה - מתאפיינת אפוא במספר רב של יסודות המחזקים את הטענות המרכזי שלה: הפלסטינים בישראל עוברים תהליכים של התפתחות טבעית ושל נורמליזציה, ובהם תהליכים של בנייה ושל התחזקות שבזכותם הם הופכים לחברה בעלת תכונות של חברה תקינה.

לרעתי, טעויות יסודיות במודל ההתפתחות הנורמלית פוגמות בהכנת מצבם של הערבים בישראל. הגישה הנכונה להכנת התפתחותם ידועה בספרות כ'גישה ההתפתחות המשברית' (גאנם, 1996, 1996; Rouhana & Ghanem, 1998). לפי גישה זו, הקהילה הערבית-פלסטינית בישראל מתמודדת עם מצוקה ועם משבר בשני מישורים - היומיומי והאסטרטגי - התמודדות שעלולה להיות קשה יותר בעתיד. במצב הנוכחי, אפשרויות הפעולה העומדות לפני הערבים כסוגיית יחסיהם עם המדינה ועם העם הפלסטיני מוגבלות ואינן מתירות להם להתפתח התפתחות תקינה.

כיום, המיעוט במדינת ישראל, שהיא מדינה אתנית המוגדרת כמדינה יהודית וכמדינת העם היהודי, מתמודד עם מצב לא-נוח הן פוליטית והן קיומית. מצב זה נובע מהמבנה האתני של המדינה. מדינה אתנית, מעצם הגדרתה, לא משתפת את הקבוצות הלאומיות שבה (פרט לקבוצה הלאומית השלטת) בגיבוש מטרותיה הלאומיות, ומעניקה לקבוצה השלטת יחס מועדף המעוגן בחוק. המצב הבלתי-נעים של אפליית קבוצת המיעוט האתני לרעה מקורו בסירוב אסטרטגי של המדינה להיענות לדרישותיה לשוויון, לשייכות ולצדק במסגרת מנגנוני המדינה. כל קבוצה אתנית המעוניינת להיות חלק ממערכת המדינה תדרוש שוויון, שייכות וזהות - ערכים המשקפים צרכים אנושיים בסיסיים, שאין לשאת-ולתת בהם, ואי אפשר להתעלם מהם ולדכא אותם דרך קבע (Burton, 1990).

השילוב בין היסוד הדמוקרטי המוגבל לבין היסוד האתני במדיניות כלפי המיעוט הערבי לא עוזר לו אלא מעכב אותו. שילוב זה יוצר רושם של התקדמות והשתלבות כחיי המדינה ותחושה מוטעית של התפתחות תקינה, אך למעשה, האפשרויות העומדות לפני המיעוט אינן מסייעות לו להשיג שוויון וגורמות להתפתחות מתוך בלבול; יתרה מזאת, הן גורמות להתפוררות המבנה הקיים של קבוצת המיעוט, אך בה-בעת מונעות את השתלבותה במבני המדינה. וכך, בסופו של דבר, מפסיד המיעוט את דרך חייו ואת המבנה החברתי והפוליטי שלו אך אינו יכול לאמץ את תחליפיהם. מצב זה מתבטא במצוקה קיומית וכמשבר, המקשים על המיעוט ומחזקים את המדינה האתנית-לאומית ואת מדיניותה כלפיו.

במצב המועדף והאופטימלי של מדינה דמוקרטית יכול היה המיעוט הערבי להשיג שוויון. כרוח זו מבקשים הערבים להשיג שוויון בישראל. ואולם, בשל משימתה האתנית ובשל מדיניותה, שאינה מאפשרת להשיג כל שוויון - גם לא ברמת החוקים

הבסיסיים (Kretzmer, 1990) - מבססת ישראל את יחסה לערבים על שני יסודות מרכזיים: היסוד האתני המרבי והיסוד הדמוקרטי המוגבל. המדיניות האתנית מדגישה את עליונות היהודים בכל התחומים, בעור המדיניות הדמוקרטית משלבת את הערבים במידה מוגבלת כלשהי במדינה ומעוררת גם בקרב חברי המיעוט תחושה מוטעית של התפתחות תקינה. בכך מחזקת המדיניות הדמוקרטית את הבלבול שאליו נקלעו חברי המיעוט. תוצאת מדיניות זו היא שהמיעוט מתמודד עם משברים קיומיים קשים, המשפיעים על תחומים רבים בקיומו הקולקטיבי. המצוקה מתבטאת במגוון היבטים של התפתחות המיעוט הפלסטיני וכן ביחסים שבין קבוצה זו לבין המדינה וכינה לבין העם הפלסטיני. להלן ארון בהיבט הפנימי של מצוקת המיעוט הערבי בישראל.

זאת המצוקה שמקורה בהתפתחות הפנימית של הערבים בישראל, ואלה סממניה העיקריים: גידול דמוגרפי מרשים לצד מצוקה כלכלית ועוני תמידי; התחזקות הזהות הישראלית-פלסטינית המפוצלת, שהיא זהות חלקית עם כל אחר ממרכיביה; היעדר תוכנית מבוססת באשר לעתיד הרצוי לערבים כקבוצה שיש לה חלק בישראל; היעדר מנהיגות חזקה שתוכל לקדם את דרישות המיעוט קידום של ממש; המורכבות של המצב החברתי והפוליטי הפנימי; תהליך צולע של דמוקרטיזציה; ומשבר תרבותי עמוק.

א. הגידול הדמוגרפי והמצוקה הכלכלית: הגידול הדמוגרפי של הפלסטינים בישראל והשינויים במבנה הפיזי של קהילות הערביות הם בעלי חשיבות מכרעת לענייננו. בסוף שנת 1990 מנו אזרחי ישראל הערבים שבתוך הקו הירוק 713,400 איש - כ־15.5 אחוזים מכלל הישראלים. בעקבות הגידול הדמוגרפי קמו קהילות ערביות גדולות ובהן אף ערים. מ־112 קהילות בישראל המונות 5000 תושבים או יותר, 41 הן ערביות. כ־15 מהן חיים יותר מעשרת אלפים תושבים. במקומות אחדים לא פוסקת התפשטות ההתיישבות הערבית, ויש כמה מחוזות שבהם מהווים הערבים רוב מכריע (אזור סח'נין, ואדי עארה, מג'ד אל־כרום). לכל אלה מצטרפים הערבים החיים בערים המעורבות (גאנס, 1992). ואולם, לשינויים בגודל האוכלוסייה הערבית ובמבנה הפיזי של הכפר לא התלוותה התפתחות כלכלית הולמת. בערים הערביות עדיין אין לא אזורי תעשייה ולא תעשייה (הראבן וגאנס, 1996); קהילות ערביות ממוקמות בתחתית הסולם של מדר המצב החברתי-כלכלי של קהילות בישראל (שם, 1996). לפי נתונים סטטיסטיים רשמיים, כ־60 אחוז מאזרחי ישראל הערבים חיים מתחת לקו העוני (שם, 1996; פארס, 1996). כמו כן סובלים הערבים ממחסור קשה בבתי־מגורים בשל מדיניות הממשלה - בעיה שהחריפה עם השנים (רוזנהק, 1996). כפרים ערביים רבים עדיין לא זכו להכרה, ופירושו הדבר שהם אינם מקבלים שירותים בסיסיים כמו מים וחשמל (גאנס, 1992). הפלסטינים הכדוים המתגוררים בנגב, שהם עשרה אחוז מאוכלוסיית הפלסטינים בישראל, סובלים מרדיפה בלתי־פוסקת של הרשויות; בעלותם על האדמה אינה מוכרת רשמית, והמדינה מנסה לרכז אותם ביישובים שהיא כחרה למענם, שלא כמו היהודים בנגב, הבוחרים כעצמם את סגנון חייהם ואת צורת מגוריהם

(פנסטר, 1993). ובאשר למעמדם הכלכלי, הערבים טובלים בכל התחומים, ושוויון בינם ובין היהודים עדיין רחוק מאוד מהישג ידם.

ב. זהות ישראלית ופלסטינית חלקית: במצב הקיים, הן הזהות הישראלית והן הזהות הפלסטינית של האזרחים הערבים של ישראל אינה יכולה להיות זהות מלאה וכוללת. זאת תמצית בעיית הזהות הקולקטיבית של האזרחים הערבים (Rouhana, 1997). המרכיב הפלסטיני של זהות הפלסטינים בישראל אינו יכול להיות שלם כשהתנועה הלאומית הפלסטינית מקימה את המולדת הפלסטינית במקום אחר. ובאשר למרכיב הישראלי של זהותם - מירת כוחו היא נושא הנתון במחלוקת בספרות (Smoocha, 1992; Rouhana, 1997). לפי ההגדרה הרשמית, הפלסטינים בישראל הם אזרחי המדינה; אך לפלסטינים אין זהות ישראלית, אם נותנים את הדעת לכך שמהות הזהות הקולקטיבית היא תחושת שייכות פסיכולוגית ואהדה רגשית. מקור הקושי שבמצבם אינו בניגוד שבין שתי זהויות מוחלטות - ישראלית ופלסטינית - אלא בחלקיותן של שתי הזהויות האלה.

ג. היעדר מנהיגות חזקה ומגובשת: בשנות החמישים והשישים, בעיקר בגלל הממשל הצבאי, נבצר מן הערבים לגבש מנהיגות חזקה שתשמש חוד החנית במאבקם לקידום מעמדם בשני המישורים - היומיומי והקבוצתי. ביטול הממשל הצבאי והשחרור האטי מצלו הניבו את תחילת התגבשותה של קבוצת הנהגה כדמות מועצת ראשי המועצות המקומיות הערביות, שהוקמה בשנת 1974, ומאוחר יותר ברמות ועדת המעקב לענייני ערבים, שהוקמה בשנת 1982. ארגונים אלה הם שהובילו את מאבק הערבים מאמצע שנות השבעים. בסוף שנות השמונים הגיע המאבק לשיאו עם ההכרזה על שביתות כיום השוויון ביוני 1987 וביום השלום ברצמבר 1987. שביתות כלליות אלה סימלו שתי סוגיות מפתח במאבק הפלסטינים בישראל: שוויון ושלום. מאז חלה הידרדרות אטית במעמדה של ועדת המעקב. בשנים האחרונות היא אינה נחשבת לגורם בעל סמכות, לא בעיני הציבור ולא בעיני חבריה, ונוסף על כך משותקת פעילותה בשל מאבקי כוח בין הקבוצות השונות המיוצגות בה. בשנות השמונים, עם הקמתה והתחזקותה של התנועה האסלאמית והקמתן של 'הרשימה המתקרמת לשלום', המפלגה הערבית הדמוקרטית וארגונים אחרים כלל-ארציים ומקומיים, התנסו הערבים בישראל בפלורליזם פוליטי רב-חשיבות. ואולם, במקום שהתפתחות זו תחזק את מעמד המנהיגות שייצגה את השכבות השונות באוכלוסיית הפלסטינים בישראל ואת חתך המגזרים שבקרבם, היא החלישה ופוררה אותו. ועדת המעקב היתה לזירה של מריבות בלתי-פוסקות בין נציגי הכוחות הפוליטיים השונים, עד שלעתים קרובות העדיפו חבריה שלא לכנסה כדי להימנע מתקריות שכאלה. מצב זה החליש את כוחה של ועדת המעקב, ומאז שנות התשעים היא אינה ממלאת עוד תפקיד חשוב ביחסים שבין הערבים לבין הרשויות הישראליות, אף שהמטרות שלשמן הוקמה ושאותן אמורה היתה להשיג - דהיינו, שלום ושוויון - טרם הושגו (כייחוד השוויון, שעדיין נראה רחוק מהישג היד). ד. היעדר תוכנית ברורה לעתיד הערבים: הקושי כעניין זה טבוע בעובדה

שמנהיגות הפלסטינים בישראל, אם היא מיוצגת בוועדת המעקב ואם לאו, עדיין לא גיבשה - ולו בקווים כלליים - דרישה לייחודיות קבוצתית בשם הפלסטינים בישראל, כגון הדרישה להכיר בהם כמיעוט לאומי בעל מאפיינים לאומיים, לשוניים, תרבותיים ומוסריים משלו. הוועדה בהחלט לא החדירה את הדרישה הזאת לתודעת הציבור הרחב - לא כפי שעשו מנהיגי התנועה הלאומית הפלסטינית בגדה המערבית, ברצועת עזה ובתפוצות כאשר גיבשו את הדרישה להגררה עצמית פלסטינית והפיצו אותה בקרב העם הפלסטיני כולו, ולא כפי שנהגה התנועה הלאומית היהודית-ציונית בהפיצה אותה דרישה בנוגע לעם היהודי. אף שרעיון 'המיעוט הלאומי' ודרישת הערכים להכיר בהם כבעלי מעמד שכזה היו לקלישאה ולדרישה שגרתית, הרי המשמעות המעשית של הכרה כזאת עדיין לא ברורה. אפילו המפלגה הקומוניסטית ומפלגת חד"ש ('החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון'), שלמעשה הגו רעיון זה, עדיין אינן בטוחות באשר למשמעותו הברורה והמדויקת - אם לשפוט לפי ספרות התעמולה שהן מפיצות כמפלגות, באמצעות יחידים החברים בהן או באמצעות דובריהן.

ה. כעיות במבנה החברתי: החמולה, שהיא מוסד מסורתית-פרימיטיבי, עדיין קיימת ומהווה את יסוד המבנה החברתי של הפלסטינים בישראל. המשפחה הגרעינית, שנטלה על עצמה תפקיד מפתח במישור המשפחתי, טרם נטלה על עצמה תפקיד חשוב באותה מידה במישור החברתי והפוליטי. התוצאה היא כעיות חברתיות ופוליטיות רבות המעכבות את התפתחות הקהילה הערבית בישראל (Rouhana & Ghanem, 1993). כמו כן מתעוררת השאלה בדבר יכולתם של הפלסטינים בישראל להסתגל לנורמות חיים דמוקרטיים ולהתנהגות דמוקרטית. מצבו של היחיד לנוכח תפקוד החמולה הוא חמור ביותר. החברה הערבית מפלה את היחיד לרעה ואינה מעניקה לו מרחב שרי בו לשם התפתחות תקינה. הביטוי הכולט ביותר לאפליית היחיד לרעה הוא מצב הנשים הערביות, הנתונות כל אחת בנפרד ללחצים נוראים. כמיעוט בתוך המיעוט הערבי מעמדן הוא עלוב ונחות, הן אבסולוטית והן בהשוואה למצב הנשים היהודיות במדינה (כדר-עראף, 1995).

ו. אי-הפנמה של ערכים דמוקרטיים: ההתפתחות הפנימית הנלווית לשינויים הדמוגרפיים, החברתיים והכלכליים והמגע של הפלסטינים בישראל עם המערכת הפוליטית הנהוגה במדינה - כל אלה גרמו להם לאמץ חלקית תבניות התנהגות, תבניות מחשבה וסגנונות חיים דמוקרטיים. הבעיות החברתיות והכלכליות והמדיניות המפלה של הרשויות הישראליות הניבו כמה ניגודים רבי-משמעות המלווים את תהליך הדמוקרטיזציה שחווים הערבים (Rouhana & Ghanem, 1993, pp. 163-180). הניגודים העיקריים מתבטאים בתופעות הבאות: הערכים משתתפים השתתפות פעילה בפוליטיקה הישראלית ברמה הארצית, אך יכולתם להשפיע על קבלת ההחלטות ברמה הישראלית הארצית מוגבלת; הם מנהלים מאבק נמרץ למען שוויון ולמען השתלבות במערכת הישראלית, ועם זאת מקימים ארגונים ערביים-פלסטיניים ארציים; חלה עלייה במספר המאורעות 'האלימים' שביצעו הערכים בתקופת האינתיפאדה, ובהיבט התגבש

קונסנזוס בקרב הערבים כדבר הצורך והחובה לנהל את המאבק במסגרת החוק הישראלי; למרות היעדר הזדמנות לכחור מנהיגות כלל-ארצית שתנהיג את הערבים, צמחה ועדת המעקב ותפקדה, לפחות על פני השטח, כמנהיגות כלל-ארצית של הערבים; מגמות ההצבעה בבחירות הארציות מראות על הקניית משקל מרבי לשיקולים לאומיים ואידאולוגיים, אך מגמות ההצבעה בבחירות המקומיות מעידות על שמירת מעמדה של החמולה.

ניגודים אלה מצביעים על קושי מעשי בהטמעת הדמוקרטיה בקרב הערבים כך שתוכל להפוך לחלק בלתי-נפרד מחייהם. חייהם, המפוצלים לשני עולמות - דמוקרטי ומסורתי-לא-דמוקרטי - מקשים עליהם את יכולתם להתפתח כקבוצה דמוקרטית בפני עצמה ולהיקלט במדינת ישראל כחלק בלתי-נפרד מהחיים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים שלה. לאור כל זאת עולה המחשבה על הסדר מיוחד שיתאים לערבים כקבוצה וכיחידים בתוך המערכת הישראלית.

ז. משבר תרבותי: המצב החמור הנובע מבעיית הזהות מוביל למשבר מבשיל והולך בתחום הערכים התרבותיים והחברתיים, לפחות בקרב העילית הערבית. לאחר מלחמת 1948 מצאו עצמם הפלסטינים בישראל מנותקים מהתרבות הפלסטינית ומן העולם הערבי בניגוד לרצונם. המלחמה גם גרמה להרס מוחלט של המרכזים העירוניים שלהם, של המעמד הבינוני ושל העילית התרבותית שהיתה אמורה להוסיף ולטפח את התרבות הפלסטינית הערבית. האוכלוסייה הערבית נשארה בלא יסודות המאפשרים יצירה וטיפוח של תרבות ערבית ובלא צינורות שיחברו אותה אל תרבות האם הערבית. החלון הראשון אל העולם הערבי נפתח לאחר התבוסה שנחלו הערבים במלחמתם נגד ישראל ב-1967. כעקבות תבוסה זו, ולאחר הסכם השלום עם מצרים ומאוחר יותר עם ירדן, נפתחו עם הזמן אפיקים נוספים אל העולם הערבי. ואולם, העולם הערבי כעצמו סובל ממשבר תרבותי קיומי. ישראל, לעומת זאת, הציעה פעילות תרבותית ומוסדות תרבות תוססים, אך היות שסממאות יהודיות-ציוניות שולטות בהם, לא נותר לערבים אלא לאמץ את הברק החיצוני של התרבות המערבית הישראלית, שלא היה לו שום קשר לשורשים התרבותיים האותנטיים שלהם.

לאור הערבוב הקיים בישראל בין מרכיב המדיניות האתנית ובין המרכיב הדמוקרטי ולנוכח חוסר תשומת הלב הממשיך לאפיין את יחסה של התנועה הלאומית הפלסטינית לערביי ישראל ולבעיותיהם, הרי הבעיות שנסקרו לעיל, ורבות אחרות שלא ניתן לדון בהן כאן (ראה: גאנם 1996, 1996א; Rouhana & Ghanem, 1998), עלולות להתפתח לכדי משבר שיכביד על הערבים, על יחסיהם עם הרוב במדינה ועל יחסיהם עם התנועה הלאומית הפלסטינית (ראה: Rouhana & Ghanem, 1998). מכאן שמשבר בקרב המיעוט לא יהיה רק מנת חלקו, אלא ישפיע גם על התפתחויות אחרות באזור. כדי להיחלץ מן המשבר דרושים שינויים בשני המישורים - הישראלי והפלסטיני. מבחינה מבנית על השינויים האלה להבטיח לערבים את האפשרות התאורטית והמעשית להשתייך ב-זמנית לשני הממדים - הלאומי והאזרחי. מטרה זו תושג רק במדינה שוויונית ליברלית או דו-לאומית.

סיכום ומסקנות

המיעוט הפלסטיני בישראל, כמו מיעוטים במקומות אחרים בעולם המודרני, דורש שוויון אישי וקבוצתי במדינת ישראל. התפתחויות בתחום זה מאששות את תיאורי התפתחותם של מיעוטים אחרים - תיאורים המופיעים במחקרים אמפיריים ותאורטיים העוסקים בחכרות הניכרות בפיצול עמוק על רקע אתני או לאומי (Gurr, 1993; Kymlicka, 1995, 1995a). מגוון של עמדות מאפיין את מאבק המיעוטים נגד אפליה ולמען שוויון עם הרוב. המיעוט הפלסטיני בישראל מבקש שינוי באופיה האתני, היהודי-ציוני, של המדינה. הוא מבקש שהמדינה תהיה מדינה של כל אזרחיה, וכמו כן הוא מבקש מעמד קולקטיבי הדומה לזה שממנו נהנים היהודים. הוא מבקש להשפיע ישירות על נושאים הנוגעים לו וכן על ההתפתחויות העתידיות ועל מעמדו העתידי של המיעוט עצמו.

דרישות המיעוט בישראל הן מהפכניות מאוד לנוכח אופיה האתני של המדינה, שהרוב היהודי תומך בשימורו, ושעל-פירוב מאפשר את המשך מדיניות האפליה נגד המיעוט. תוצאת השילוב בין תמיכת המדינה במדיניות אפליית המיעוט ובין תמיכת הרוב במדיניות זו היא שהמיעוט נתקל כמסך ברזל של התנגדות מוסרית וציבורית לדרישותיו. מצב כזה רוחף את המיעוט לעבר משבר קיומי בלתי-נמנע ועמוק ביותר. הרעה ברורה במעמדו של המיעוט תניב משבר רב-ממדי (Rouhana & Ghanem, 1998).

לנוכח אופיה האתני של הלאומיות הישראלית - היהודית והפלסטינית כאחד - ולנוכח היעדרן של אזרחות שוויונית או לאומיות טריטוריאלית העשויות לאחד את כל האזרחים במדינה, לא נראה שהעתיד טומן בחובו אפשרויות רבות להתפתחות שונה. המצב המתואר כאן מציב לפני המדינה, לפני הרוב ולפני המיעוט החלטות קשות בשאלת טיבה של השותפות שיכולה לענות לדרישות הרוב ולרצות את שאיפות המיעוט. ואולם, אם יוסיפו המדינה והרוב היהודי להתעלם מדרישות המיעוט ומשאיפותיו, יהיה עליהם להתמודד עם מצב קשה. ישראל והרוב שבקרבה אינם יכולים להוסיף ולשמר את השיטה האתנית ואת המדיניות נגד האזרחים הפלסטינים. המדינה תצטרך לשקול בכובד ראש את יישום רעיון השוויון בקרב קהילת אזרחיה. עם זאת, על המיעוט להעמיק את הכרתו במגבלות שהמדינה ואופיה, שהרוב היהודי תומך בו, כופים על התפתחותו העתידית - מצב המחמיר את בעיותיו האסטרטגיות והקיומיות. החרפת הבעיות האלה תעורר נכונות לתור אחר פתרונות במטרה להשיג שוויון - מטרה שכיום נראית בלתי סבירה בעליל.

אם אי-אפשר להשיג שוויון שכזה במסגרת המשטר הפוליטי הקיים, אפשר להגשימו באמצעות יצירת משטר דו-לאומי במדינה. משטר כזה יכול לצמוח רק בתמיכת הפלסטינים מן הגדה המערבית ומרצועת עזה. אם ייכשל הניסיון להקים מדינה פלסטינית עצמאית וריבונית - ומסיבות מספר זאת אפשרות שנראית כמעט

ודאית לנוכח התנאים העכשוויים (Ghanem & Ozacky, 1996; Ghanem, 1998) - הרי הכררה היחידה שתיוותר בידי הפלסטינים בישראל, בגדה המערבית וברצועה עזה תהיה להתמזג עם היהודים בתוך מסגרת פוליטית אחת ולהוסיף לשאוף לשוויון אישי וקבוצתי שביטוי, אולי לאחר מאבק ממושך, יהיה הקמת משטר דו-לאומי.

ביבליוגרפיה

- אל-חאג' מאג'ד והנרי רוזנפלד, 1990. השלטון המקומי הערבי בישראל, גבעת חביבה. כרך-עראף כמיליא, 1995. 'האשה הערכייה בישראל: לקראת המאה העשרים ואחת', המזרח החדש, לז, עמ' 188-206.
- גאנם אסעד, 1990. 'זרמים אידיאולוגיים בשאלת הדו-קיום היהודי-ערבי בקרב הערכים בישראל בשנים 1967-1989', עבודת מאסטר, אוניברסיטת חיפה.
- גאנם אסעד, 1993. הערכים בישראל לקראת המאה ה-21: סקר תשתית בסיסית, גבעת חביבה.
- גאנם אסעד, 1996. 'הפלסטינים בישראל חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן של שלום', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 41-42, עמ' 132-156.
- גאנם אסעד, 1996. 'ההשתתפות הפוליטית בקרב הערכים בישראל' עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- גאנם אסעד, 1996. 'מוגבלות ההשפעה של הערכים על המערכת הפוליטית בישראל', אל-סיאסה אל-פלסטיניה, 9, עמ' 20-38.
- גאנם אסעד, 1996. נתונים השוואתיים בין ערכים ליהודים בישראל, ירושלים.
- הראבן אלוף (עורך), 1995. דוח שנתי על שוויון ושילוב: מדיניות הממשלה כלפי הערכים אזרחי ישראל, ירושלים.
- הראבן אלוף ואסעד גאנם (עורכים), 1996. שוויון ושילוב: דוח התקדמות שנתי לשנים 1995-1996, ירושלים.
- זרצקי-טולידאנו עדנה, 1989. 'עמדות המנהיגות היהודית בישראל כלפי האזרח הערבי', עבודת מאסטר, אוניברסיטת חיפה.
- יפתחאל אורן, 1993. 'המחקר על המיעוט הערבי בישראל ויחסיו עם הרוב היהודי: סקירה וניתוח', סקירות על הערכים בישראל, 12, גבעת חביבה.
- יפתחאל אורן, 1993. 'מודל "הדמוקרטיה האתנית" ויחסי יהודים-ערבים בישראל: היבטים גיאוגרפיים, היסטוריים ופוליטיים', אופקים בגיאוגרפיה, 37-38, עמ' 51-59.
- יפתחאל אורן, 1994. 'תכנון מרחבי, שליטה קרקעית ויחסי יהודים-ערבים בגליל', עיר ואזור, 23, עמ' 55-98.
- יפתחאל אורן, 1997. שומרים על הכרם: מג'ד אל-כרום כמשל, בית ברל.
- לוסטק איאן, 1985. ערכים כמדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, חיפה.

- לנדאו יעקב, 1993. המיעוט הערבי בישראל: היבטים פוליטיים, תל-אביב.
- סמוחה סמי, 1980. 'מדיניות קיימת ואלטרנטיבית כלפי הערבים בישראל', מגמות, 1, עמ' 37-36.
- סמוחה סמי, 1983. 'עדתיות וצבא בישראל: תיוות לדיון ולמחקר', מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 22, עמ' 5-32.
- סמוחה סמי, 1996. 'דמוקרטיה אתנית: ישראל כאב-טיפוס', ציונות: פולמוס בן זמננו (סדרת עיונים בתקומת ישראל), קריית שדה-בוקר, עמ' 277-311.
- פארס אמין, 1996. עוני בחברה הערבית בישראל, בית ברל.
- פלד יואב, 1993. 'זרים באוטופיה: מעמד האזרחי של הפלסטינים בישראל', תיאוריה וביקורת, 3 (חורף), עמ' 21-38.
- פנסטר טובי, 1993. נייד מסכם על הכדואים בישראל, ירושלים.
- קרצמר דוד, 1992. 'ישראל כמדינה יהודית ובטחון המדינה וההשפעה על מעמד ערביי ישראל', בתוך: ט' בן-גל ואחרים (עורכים), זכויות האדם והאזרח בישראל: מקראה, ירושלים, עמ' 174-180.
- רוזנהק זאב, 1996. מדיניות השיכון והערבים בישראל 1948-1977, ירושלים.
- רייטר יצחק וראובן אהרוני, 1992. עולמם הפוליטי של ערביי ישראל, בית ברל.
- רכס אלי, 1988. 'צעדים ראשונים כגיבוש המדיניות הישראלית כלפי ערביי ישראל', סקירה חודשית, 35 (11), עמ' 33-37.
- רכס אלי, 1993. המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית, תל-אביב.
- שטנדל אורי, 1992. ערביי ישראל בין פטיש לסרן, ירושלים.
- Al-Haj Majid, 1988. 'The Sociopolitical Structure of the Arabs in Israel: External vs. Internal Orientations', in: John Hofman et al. (eds.), *The Arab-Jewish Relations in Israel: A Quest in Human Understanding*, Bristol, IN, pp. 92-122.
- Al-Haj Majid & Henry Rosenfeld, 1990. *Arab Local Government in Israel*, Boulder, CO & London.
- Burton John, 1990. *Conflict: Human Needs Theory*, New York.
- Fien Hannan, 1993. *Genocide: A Sociological Perspective*, London.
- Ghanem As'ad, 1998. 'State and Minority in Israel: The Case of Ethnic State and the Predicament of Its Minority', *Ethnic and Racial Studies*, 21, 3, pp. 428-448.
- Ghanem As'ad & Sara Osacky-Lazar, 1996. 'Towards an Alternative Israeli-Palestinian Discourse: One State, Two Communities', *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture*, 3, no. 3-4, (Summer/Autumn), pp. 91-92.

- Gurr Ted Robert, 1993. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, Washington D.C.
- Gurr Ted Robert & Barbara Harff, 1994. *Ethnic Conflict in World Politics*, Boulder, CO & San Francisco, CA.
- Horowitz Donald, 1985. *Ethnic Groups in Conflict*, Berkeley, CA.
- Krezmer David, 1990. *The Legal status of the Arabs in Israel*, Boulder, CO.
- Kuper Leo, 1971. *Race, Class and Power: Ideology and Revolutionary Change*, London.
- Kuper Leo, 1977. *The Pity of it All: Polarisation of Racial and Ethnic Relations*, Minneapolis, MN.
- Kymlicka Will, 1995. *The Rights of Minority Cultures*, Oxford.
- Kymlicka Will, 1995a. *Multicultural Citizenship*, Oxford.
- Lijphart Arend, 1977. *Democracy in Plural Societies*, New Haven, CT.
- Rouhana Nadim, 1989. 'The Political Transformation of the Palestinians in Israel: From Acquiescence to Challenge', *Journal of Palestine Studies*, 18, 3, pp. 38-59.
- Rouhana Nadim, 1997. *Identities in Conflict: Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State*, New Haven, CN.
- Rouhana Nadim & As'ad Ghanem, 1993. 'The Democratization of a Traditional Minority in an Ethnic Democracy: The Palestinians in Israel', in: Edy Kaufman, Shukri Abed & Robert Rothstein (eds.), *Democracy, Peace and The Israeli-Palestinian Conflict*, Boulder, CO & London, pp. 163-188.
- Rouhana Nadim & As'ad Ghanem, 1998. 'The Crisis of Minorities in an Ethnic State: The Case of the Palestinian Citizens in Israel', *International Journal of Middle-Eastern Studies*, 30, pp. 321-346.
- Smootha Sammy, 1980. 'Control of Minorities in Israel and Northern Ireland', *Comparative Studies in Society and History*, 22 (April), pp. 256-280.
- Smootha Sammy, 1984. *Social Research on Arabs in Israel 1977-1982: A Bibliography*, Haifa.
- Smootha Sammy, 1990. 'Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel', *Ethnic and Racial Studies*, 13, 3 (July), pp. 389-413.
- Smootha Sammy, 1992. *Arabs and Jews in Israel*, 2, Boulder, CO & London.
- Smootha Sammy & Ora Cibulski, 1987. *Social Research on Arabs in Israel 1948-1976: Trends and Annotated Bibliography*, Haifa.

- Smooha Sammy & Theodor Hanf, 1992. 'The Diverse Modes of Conflict-Regulation in Deeply Divided Societies', *International Journal of Comparative Sociology*, 23, 1-2, pp. 26-47.
- Vos Louis, 1996. 'Nationalism, Democracy and the Belgian State', in: Richard Caplan and John Fefer (eds.), *Europe's New Nationalism*, Oxford, pp. 85-100.